

AYTƏN MUŞKIYEVA
Gəncə Dövlət Universiteti
Neriman Nerimanov prasperti donge 9 ev 5
ayten@mail.ru

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ DÖVRLƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Azərbaycan bədii düşüncəsinin tarixi minilliklərə gedib çıxır. Ayrı-ayrı mənbələrdə, qaynaqlarda bu nümunələrin bir hissəsi dövrümüzə qədər gəlib çıxsada, böyük bir qismi müxtəlif zamanlarda itib batmışdır. Bizə gəlib çatan nümunələrin böyük bir qismi isə ayrı-ayrı dövrlərdə təzkiyəçilər tərəfindən yazılmış müxtəlif təzkiyələrdə yer tutmuşdur. Orta əsrlərdən başlayaraq, XX əsrin başlanğıcına qədər yazılan təzkiyələrdə təzkiyəçinin yaşadığı və ondan əvvəlki dövrün bədii nümunələri yer alırdı. Müxtəlif təzkiyələrdə verilən bu bədii nümunələr ədəbiyyat tariximizin bütövləşməsi üçün önəmli rol oynamışdır. Təzkiyələrə dövrün hər hansı bir şairinin bir çox əsərləri daxil edilir, onun haqqında qısa məlumatlar verilir.

20-ci illərdə də ədəbiyyat tarixinin dövrlərə ayrılmasına ciddi elmi əhəmiyyət verildi. Əslində bu problem F.Köçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" əsərinin çapından sonra daha da aktualıq qazandı. Çünki rus və digər xalqların ədəbiyyatının yazılmasında müəyyən bir prinsip gözlənilirdisə, F.Köçərlinin ikicildliyində bu prinsip əməl edilməmişdi. Yalnız kitaba yazılan "Bir neçə söz" müqəddiməsində tədqiqatçı kitabı ilə bağlı bəzi prinsiplərini verməli olmuşdu. Bu mənada ədəbiyyat tarixinin dövrləşdirilməsi məsələləri ən çox M.F.Köprülü, İ.Hikmət, Ə.Abid, B.Çobanzadə, A.Musaxanlı yaradıcılığında qabarıq şəkildə işlənilib.

Azərbaycan ədəbiyyatının dövrləşməsi məsələsində əsas prinsip bədii nümunələri dövrlərə ayırmaq və milli ədəbiyyatın başlanğıcını müəyyən etmək idi. Bununla yanaşı, ilk dəfə olaraq, Azərbaycan ədəbiyyatının və ədəbiyyatın bu sistemləşdirmə tarixinə çevrilmə probleminə münasibəti sisteməlik şəkildə ortaya çıxdı. Tədqiqatçı periyodlaşdırma məsələsində nəzəri düşüncələri verməməsinə baxmayaraq, bu, özünə aid olan ünvanına görə qiymətləndirilə bilər.

Açar sözlər: ədəbiyyat, mərhələ, tarixçilik, ədəbiyyatşünaslıq, yaradıcılıq, dövr, məqalə

Ötən əsrin əvvəlləri və 20-ci illəri ədəbi nümunələrin toplanılması, həm də ədəbiyyat tarixçiliyinin formalaşması baxımından ən zəngin dövr olmuşdur. XX əsrə qədərki Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ədəbiyyat tarixinə sistemli baxış olmadığı kimi, tarixi hadisələrlə bədii təfəkkürün tarixiliyi arasında dialektik əlaqə də müəyyənləşdirilməmişdi. Ədəbiyyatın dərkində təfəkkürün və tədqiq metodunun tarixiliyi də özünün elmi həllini tapa bilməmişdi. Ümumiyyətlə, XX əsrə qədər ədəbiyyat tarixini yaratmaqla bağlı təşəbbüslər olmamışdır, yalnız epizodik şəkildə ədəbiyyat tarixinin bəzi məsələlərinə toxunulmuşdur. Çox az bir zamanda F.Köçərlinin, Y.V.Çəmənəminlinin, A.Surun, İsmayıl Hikmətin və Əmin Abidin ədəbiyyat tarixləri yazılmışdır. Bundan başqa Əli Nazim, Atababa Musaxanlı, Hənəfi Zeynallı, S.Mümtaz, M.K.Ələkbərli, Bəkir Çobanzadə, Ə.Abid kimi kimi tənqidçi və ədəbiyyatşünasların da yaradıcılığında bu və ya digər şəkildə ədəbiyyat tarixi məsələləri təhlil edilmişdir. Bu ədəbiyyat tarixlərində həm ədəbiyyat tarixinin mərhələləri, problemləri, həm də yazıb-yaratmış ədəbi şəxsiyyətlərin həyatı, yaradıcılığı və əsərləri təhlil edilmiş, ədəbiyyat tarixçiliyi nöqtəyi-nəzərindən təhlil edilmişdir.

Ədəbiyyat tarixi ilə bağlı ən çox araşdırmalar 20-ci illərdə aparılmışdır. Bu da təsadüfi deyildi; xalqın ədəbiyyat tarixi hələ tam olaraq ortaya çıxmadığından bu boşluqları doldurmaq lazım gəlirdi. M.F.Köprülü, Y.Vəzirov, S.Mümtaz, Ə.Abid, İ.Hikmət, A.Musaxanlı, Ə.Nazim və b. ədəbiyyatşünasların ədəbiyyat tarixinin adı ilə bağlı fərqli fikir və baxışları vardır. Bu baxışlar arasında "Azəri ədəbiyyatı", "Azəri türk ədəbiyyatı", "Azərbaycan ədəbiyyatı", "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" və s. adlar mühüm yer tutur.

Cümhuriyyətdən sonrakı 20-30-cu illər həm də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin və ədəbiyyat tarixçiliyinin araşdırılması prosesi bütün yönləri ilə çağdaş elmi-nəzəri düşüncə

kontekstində inkişaf etmişdir. Bu illərdə yenilikçilik təkcə bədii düşüncədə deyil, elmin, tarixin, ədəbiyyatşünaslığın araşdırılmasında da bu və ya digər şəkildə özünü göstərirdi. Əgər 20-ci illərə qədər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, yaxud ədəbiyyat tarixçiliyi ilə müntəzəm şəkildə F.Köçərli və A.Sur kimi ədəbiyyatşünaslar məşğul olurdusa, 20-ci illərdə ədəbiyyatşünaslıq sahəsinə gələn yeni qüvvələr (Əli Nazim, İsmayıl Hikmət, Əmin Abid, Atababa Musaxanlı, Bəkir Çobanzadə, Cabbar Əfəndizadə, Hənəfi Zeynallı və b.) problemi çağdaş metodologiya ilə araşdırmaq yolunu tutmuş və bu istiqamətdə müəyyən iş görmüşdülər. F.Köçərlinin ölümündən sonra iki cildlik ədəbiyyat tarixinin nəşr edilməsi sonrakı ədəbiyyatşünaslar üçün də yeni istiqamətlər açmış oldu. Görkəmli tədqiqatçı akademik Bəkir Nəbiyev bunu nəzərdə tutaraq yazırdı: "F.Köçərlinin əsərlərinin işıq üzü gördüyü illərdən bugünə qədər olduğu kimi, bundan sonra da həmişə Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai fikir tarixi ilə məşğul olanlar bu alimin və tənqidçinin kitab və məqalələrini öyrənmədən ciddi tədqiqata əl aparmağa özlərini mənən haqlı bilməyəcəklər" (Nəbiyev B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, I c., Bakı, Çinar-çap, 2009, 268). Tədqiqatçı haqlıdır, F.Köçərlinin əsərləri 20-ci illərdə Ə.Abid, Ə.Nazim, İ.Hikmət, M.K.Ələkbərli, H.Zeynallı kimi gənc tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar yeni ədəbiyyat tarixçiliyinin yazılması yolunda çalışır və ayrı-ayrı klassiklərlə bağlı mühüm məqalələr, əsərlər yazırdılar.

Ədəbiyyat tarixinin yazılmasında ən mühüm məsələlərdən biri dövrləşdirmə məsələsidir. Belə ki, hər hansı bir materialı toplayarkən, yaxud onun haqqında müəyyən bir fikir bildirərkən istər-istəməz sistemliliyə əməl etmək lazım gəlir. Bu mənada ədəbiyyat tarixçilərinin qarşısında onun dövrləşdirilməsi məsələsi əsas vəzifə kimi dururdu. Ədəbiyyat tarixinin dövrlərə ayrılması, hər şeydən əvvəl, müəyyən bir prinsipə əməl olunması demək idi. Elə ədəbiyyat tarixi ilə məşğul olan tədqiqatçıların əsas narazılıqlarından biri də bugünə qədər bəlli-başlı ədəbiyyat tariximizin yazılmaması və sistemliliyə əməl olunmaması idi. 20-ci illərdə də ədəbiyyat tarixinin dövrlərə ayrılmasna ciddi elmi əhəmiyyət verilirdi. Əslində bu problem F.Köçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" əsərinin çapından sonra daha aktualıq qazandı. Çünki rus və digər xalqların ədəbiyyatının yazılmasında müəyyən bir prinsip gözlənilirdisə, F.Köçərlinin ikicildliyində bu prinsipə əməl edilməmişdi. Yalnız kitaba yazılan "Bir neçə söz" müqəddiməsində tədqiqatçı kitabı ilə bağlı bəzi prinsiplərini verməli olmuşdu. Bu mənada ədəbiyyat tarixinin dövrləşdirilməsi məsələləri ən çox M.F.Köprülü, İ.Hikmət, Ə.Abid, B.Çobanzadə, A.Musaxanlı yaradıcılığında qabarıq şəkildə işlənilib.

Azərbaycan ədəbiyyatının dövrləşdirilməsi məsələsində əsas prinsip bədii nümunələri dövrlərə ayırmaq, milli ədəbiyyatın başlanğıcını müəyyənləşdirməkdən ibarət idi. Doğrudur, dövrləşdirmə məsələsində bir-birinə zidd fikirlər, bir-birini təkzib edən, yaxud əsaslandırılmayan mülahizələr də yer tuturdu. Bununla belə, ilk dəfə olaraq, Azərbaycan ədəbiyyatının dövrləşdirilməsi məsələsinə münasibət bildirmək və ədəbiyyat tarixini bu dövrləşdirmə əsasında sistem şəklinə öyrənmək ortaya qoyulurdu. M.F.Köprülünün "Azəri ədəbiyyatının təkamülü" əsərində ədəbiyyat tariximizin dövrləşdirilməsi məsələsinə də yer verilib. Tədqiqatçı ayrıca dövrləşdirmə məsələsinə nəzəri mülahizələrini bildirməsə də, təklif etdiyi dövrləşdirmənin özündən çıxış edərək ona qiymət vermək olar. Tədqiqatçı bu əsərində Azərbaycan ədəbiyyatını aşağıdakı kimi dövrləşdirir:

1. İlhanlılar və Cəlairlər dövrü (XII ilə XVI əsrlər);
  2. Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular dövrü (XV əsr);
  3. Səfəvilər dövrü (XVI ilə XVII əsrlər);
  4. Avşarlar, zendlər və Qacarlar dövrü (XVII və XIX əsrlər);
  5. Azəri ədəbiyyatında təcəddüd dövrü (XIX-XX əsrlər):
- Birinci dövr (1905-ci ilə qədər);
  - İkinci dövr (1905-1920);
  - Üçüncü dövr (son dövr).

Göründüyü kimi, M.F.Köprülünün dövrləşdirilməsində anadilli ədəbiyyat əsas götürülmüş və ən çox tarixilik prinsipinə üstünlük vermişdir. Belə ki, M.F.Köprülü Azərbaycan ədəbiyyatının daha çox hökmdarların dövrləri ilə adlandırmağa üstünlük vermişdir. Tədqiqatçı ilk şair olaraq Həsənoğlunu göstərir: "Şimdilik Azəri (Doğu Oğuz) ləhcəsinin ən əski şairi olaraq, Həsənoğlu

təxəllüsü ilə türkcə və Pur Həsən təxəllüsüylə farsca şeirlər yazmış olan Şeyx İzzəddin Əsfarayini bilirik" (Köp, kül, 6, s. 51). Tədqiqatçı Azərbaycan ədəbiyyatının XIV əsrdəki ən böyük şəxsiyyəti olaraq İ.Nəsimini görür. Hər iki fakt onu göstərir ki, M.F.Köprülünün ədəbiyyat tarixində anadilli nümunələr faktoru başlıca rol oynayır.

Ə.Abidin dövrləşdirmə ilə bağlı tam olaraq fikir formalaşdırmaq bir qədər çətinidir. Çünki onun ədəbiyyat tarixi tam şəkildə əlimizdə olmadığından qəti hökm vermək də olmur. Ancaq tədqiqatçının öz sağlığında çap etdirdiyi məqalələrində, yaxud bu yaxınlarda nəşr edilmiş "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi", eləcə də, İstanbul Universitetində məzuniyyət tezi olaraq müdafiə etdiyi "Azəri-türk ədəbiyyatı" əsrlərindən çıxış edərək müəyyən nəticələrə gəlmək mümkündür. "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərinin birinci cildində tədqiqatçı Azərbaycan və qafqaz türklərinin məişətlərinə qısa icmaldan sonra əski oğuz türklərinin yaşadığı yerlər, iqtisadi həyat, totemçilik, hakim olan dinlər, ağız və yazılı ədəbiyyat, vəznli nəsr və heca vəznli, ilk heca vəznli və s. barədə məlumat verdikdən sonra ən qədim ədəbiyyatımızı aşağıdakı dövrlərə bölür:

I. Əşirət dövrü

1. Qafqaz və Azərbaycanda ədəbi həyatın başlanğıcı
2. Yabancı ədəbiyyatların təsiri
3. Xalq ədəbiyyatının əski dövrləri
4. Çadır ədəbiyyatı: əşirət aristokrasisinin vücuda gətirdiyi ədəbiyyat:
  - a) "Oğuznamə; mövzusu və mahiyyəti
  - b) "Oğuz xan" mənqəbəsi
  - c) "Həzrət əl-risələt min kələmət Oğuznamə əl-məşhur atalar sözü"
  - d) Miladi XII əsrdə "Koroğlu" mənqəbəsi.

II. Əşirət dövrü ilə dərəbəylik dövrü arasındakı keçid zamanı

Bu hissədə tədqiqatçı "Quran" ədəbiyyatının ədəbiyyatımıza təsiri, islamlaşmış "Oğuznamə" və "Kitabi Dədə Qorqud əla-lisan taifeyi-Oğuzan" haqqında danışıqlar.

Ə.Abidin həm bu əsərindən, həm də dərc edilən məqalələrindən onun ədəbiyyat tarixinin yazılmasında sistemliliyə əməl etdiyini və daha çox icmallara üstünlük verdiyini görmək olar. Ə.Abidin bu əsərini tədqiq edən N.Şəmsizadə ədəbiyyat tarixçiliyi haqqında yazır: "...Ə.abidin ədəbiyyat tarixinin əldə olan birinci hissəsi, əsasən, folklorla həsr olunmuşdur. Müəllifin xidməti bundan ibarətdir ki, o ədəbi təkamülün ictimai inkişafı vəhdətdə tədqiqinə çalışmışdır. Lakin Ə.Abidin bu əsərini mükəmməl elmi-metodoloji sistemə malik ədəbiyyat tarixi adlandırmaq olmaz" (N.Şəm, Az.əd, s. 128). Əlbəttə, tədqiqatçı burada haqlıdır. Lakin onu nəzərə almaq lazımdır ki, birinci cild hesab etdiyimiz bu əsər, əslində birinci cildin bir parçasıdır. Ə.Abidin türkiyədən qayıtdıqdan sonra yazdığı ədəbiyyat tarixi cildlərini o zaman Xalq Maarif Komissarlığına verməsi haqqında müxtəlif məlumatlar vardır. Ona görə də, Ə.Abidin ədəbiyyat tarixçiliyi haqqında fikirlərini cəvə dövrləşdirmə sistemini daha çox onun məqalələrində axtarmaq, məhz oradan çıxış etmək lazım gəlir. İ.Hikmətin "Azərbaycan ədəbiyyatı" ikicildiyi haqqında "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi ətrafında" və Ə.Nazimin Moskvada çap olunan ("Peçat i revolyusiya", 1929, iyul) "Azərbaycan ədəbiyyatı" əsərləri ilə bağlı yazdığı "Zərərli tənqidlər" məqalələrində ədəbiyyat tarixi və tarixçiliyi haqqında nəzəri fikirlərini ortaya qoymuşdur.

Əlbəttə, XX əsrin əvvəlləri ədəbiyyat tarixçiliyi və ədəbiyyatşünaslığın ilkin axtarış dövrü idi. Hələ ədəbiyyat tarixçiliyi ilə bağlı vahid bir konsepsiya formalaşmamışdı. Lakin həm ədəbiyyat tarixçiliyi ilə bağlı yazılan əsərlərdə, həm də müasir ədəbi proses haqqında yazılan məqalələrdə yeni ədəbiyyatın yaranması zəruriliyi önə sürülürdü. Bu elmi axtarıqların sonrakı inkişaf mərhələsi aydın göstərdi ki, təzkirələr, yaxud bu üslubda yazılan ədəbiyyatşünaslıq əsərləri daha yeni ədəbiyyatı təhlil etməkdə effektiv rol oynayırdı.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I c., Bakı, "Elm", 1960
2. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. II c., Bakı, Elm, 1981

3. Köprülüzadə M.F. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi necə yazıla bilər? "Maarif və mədəniyyət", 1925
4. Köprülüzadə M.F. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər. Bakı, "Azərənəşr", 1926,
5. Köprülü M.F. Azəri. Bakı, "Elm", 2000, 115 s.
6. Köprülüzadə M.F. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər. Bakı, "Sabah", 1996
1. Abid Ə. Əsirət dövründəki Azərbaycan ədəbiyyatına aid vəsiqələr. "Azərbaycanı öyrənmə yolu", 1930, N3, s. 48-52
2. Abid Ə. Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi. Birinci kitab. Avtoqraf.

A. Mushkiyeva

The problems of periodization of azerbaijan literature

Summary

The history of Azerbaijan's artistic thought goes back to millennia. In some sources, some of these references come to our time, but most of them have disappeared at different times. Most of the samples which have come to us have been included in various excerpts written by writers at different times. From the Middle Ages to the beginning of the twentieth century, there were artistic examples of the surviving writer and of their predecessor. These artistic examples given in various thieves have played an important role in the integrity of our literary history. The poetry contains many works of any poet of the era, with brief information about it.

In the 20s, the separation of the history of literature was given a serious scientific importance. In fact, this problem has become even more important after the publication of F.Kocharli's "Historical Materials of Azerbaijani Literature". Since there was a certain principle in the writing of Russian and other nations' literature, this principle was not observed in F.Kocherllie's twinning. Only in the beginning of the book had given some principles of the researcher's book. In this sense, the issues of the history of literature have been widely studied in the works of M.F.Kepruli, I. Hikmat, A. Abid, B. Chobanzadeh, A.Musakhanli.

The basic principle of the periodicization of Azerbaijani literature was to distinguish artistic samples and to determine the beginning of national literature. At the same time, for the first time, the systematic approach to the problem of transformation of Azerbaijani literature into the history of systematization appeared. Though the researcher does not give the theoretical ideas in the issue of periyoding, it can be evaluated according to his own address.

Key words: literature, stage, historiography, literary criticism, creativity, period, article

A. Мушкиева

Проблемы периодизации азербайджанской литературы

Резюме

История азербайджанской художественной мысли восходит к тысячелетиям. В некоторых источниках некоторые из этих ссылок относятся к нашему времени, но большинство из них исчезло в разное время. А большинство мемуаров, написанные авторами в разное время, которые дошли до нас, были включены в различные образцы мемуаров. Начиная со средневековья в начале XX века занимали место художественные образцы мемуаристов, проживающих до и после того периода. Эти художественные образцы, приведенные в различных мемуарах, сыграли важную роль в целостности нашей литературной истории. В

мемуарах содержится много произведений любого поэта той эпохи, с краткой информацией о нем.

В 20-х годах разделение истории литературы на периоды приобрело серьезное научное значение. На самом деле эта проблема стала еще более актуальной после издания на свет произведения Ф.Кочарли «Исторические материалы азербайджанской литературы». Поскольку в написании литературы на русском и других языках был определен принцип, этот принцип не был соблюден в двухтомнике Ф. Кочери. Лишь во вступительной части книги автор вынужден был дать некоторые принципы о книге. В этом смысле вопросы истории литературы широко изучаются в работах М.Ф.Крепули, И.Хикмата, А.Абида, Б.Чобанзаде, А.Мусаханлы.

Основным принципом периодизации азербайджанской литературы было выделение художественных образцов и определение начала национальной литературы. В то же время впервые появился системный подход к проблеме периодизации азербайджанской литературы. Хотя исследователь не дает теоретических идей в вопросе периодизации, его можно оценить по его собственному адресу.

Ключевые слова: литература, этап, историография, литературоведение, творчество, период, статья

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 1.04.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 17.04.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Bədirxan Əhmədov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.